

# Η ΜΑΧΗ ΤΩΝ ΜΟΘΩΝ

ΚΑΙ

## Ο ΤΑΦΟΣ ΤΟΥ ΓΚΙΑΦΑΡ-ΕΛ-ΤΑΓΙΑΡ

Τὸν ἕβδομο χρόνο τῆς Ἑγίρας, στὰ 629 μ. Χ. δηλαδή, ὁ Προφήτης Μωάμεθ εἶχε σχεδὸν ἐντελῶς συμπληρώσει τὴν ἐνοποίηση ὅλων τῶν ἄλλοιτε χωρισμένων Ἀραβικῶν φυλῶν.

Προφήτης τῶν Μουσουλμάνων, νομοθέτης κι ἐθνάρχης τῶν Ἀράβων, εἶχεν ὀργανώσει, μὲ κέντρο τὴ Μεδίνα, κράτος σημαντικό, ὅπου τὸ καθετὶ φαινόταν νὰ καλολειτουργοῦσε στὴ διοίκηση, στὴ δικαιοσύνη καὶ στὴν κοινωνικὴ τάξη.

Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ νέου κράτους ἦταν ἐπίσης ἀνθηρά. Οἱ φόροι εἰσπράττονταν κανονικὰ κι ἐπιτυχημένες ἐπιδρομὲς κατὰ τῶν ὀλίγων ἀνυπότακτων ἀκόμη φυλῶν τῆς Ἀραβίας ἐνίσχυαν κάθε τόσο τὸ κοινοτικὸ ταμεῖο.

Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ γιὰ πρώτη φορὰ φαίνεται νὰ γεννήθηκε σκέψη στὰ συμβούλια τοῦ Προφήτη καὶ τῶν κυριώτερων ὑπαρχηγῶν του, γιὰ ἐκστρατεία ἔξω ἀπ' τὰ σύνορα τῆς Ἀραβικῆς πατρίδας κατὰ ἔθνοους ξένου, ἔστω κι ἂν ὁ στρατὸς τοῦ ἔθνοους αὐτοῦ, μὲ τὸν ὅποῖον θὰ ἔπρεπε νὰ μετρηθοῦν οἱ ἄπραγοι πολεμιστὲς τῶν Μουσουλμάνων, μποροῦσε νὰ εἶναι δυνατώτερος καὶ πιὸ καλὰ ὀργανωμένος ἀπ' αὐτούς.

Οἱ λόγοι, πού ὑπαγόρευσαν τότε τὴ σκέψη αὐτὴ στὸν Προφήτη καὶ τοὺς συμβούλους του, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ καθοριστοῦν ἀκριβῶς σήμερα.

Εἴτε γύρευε ὁ Προφήτης μὲ τοῦτο ν' ἀποκαταστήσῃ τὸ στρατιωτικὸ γόητρο τῶν Ἀράβων, πού εἶχε κάπως κλονιστῆ ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἀποτυχημένη ἐκστρατεία τῶν Μουσουλμάνων κατὰ τοῦ Dhat-Atlah τὸν Ἰούλιο τοῦ 629, εἴτε φθόνησε τίς πλούσιες καὶ καρπερὲς γειτονικὲς Περσικὲς καὶ Βυζαντινὲς ἐπαρχίες κι ἐπιθύμησε γιὰ τοὺς πιστοὺς του τὰ χρήσιμα κι ἄφθονα προϊόντα τους, εἴτε ζήτησε τὰ ἔκτακτα σπαθιά τῆς Μπέλκας (κεντρικῆς Συρίας καὶ Ὑπεριορδανίας) τὰξ ακουστὰ « μασραφία »<sup>1</sup>, πού ἦταν τόσο σπάνια στὴ Μεδίνα κι ἀπ' τὰ ὀποῖα ἔλπιζε νὰ πλιατσικολογήσῃ ἀρκετά, γιὰ νὰ ὀπλίσῃ σοβαρώτερα τὸ στρατό του, εἴτε ἀπλούστατα γιὰ λαφυραγωγία (razia). Τὸ βέβαιον εἶναι, ὅτι ὁ Προφήτης ἀποφάσισε, τὸ καλοκαίρι τοῦ 629, νὰ στείλῃ

<sup>1</sup> Βλέπε: Μ. J. de Goeje: Memoires d'histoire et de Geographie Orientale: Νο 2, Memoires sur la conquête de la Syrie, σελ. 5.

στρατὸ κατὰ τῆς Ὑπεριορδανίας καὶ νὰ προσβάλλῃ, μὲ σημαντικὰς δυνάμεις τοὺς ἀκρίτες τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, σὺς ἀπομονωμένους ἐκεῖνες καὶ μακρυνὲς ἐπαρχίας.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ ἐπίσης, ὅτι ὁ Προφήτης θέλησε νὰ δοκιμάσῃ μὲ τὴν ἐκστρατεία αὐτὴ τὴ δύναμη τῆς διδασχῆς του καὶ τὴν ἀφοσίωση τῶν ὀπαδῶν του στὴν πίστη τους. Θέλησε ἴσως ν' ἀντιληφθῆ καὶ ὁ ἴδιος, τῶρα ποὺ τὸ ἔργο του εἶχε σχεδὸν ἐντελῶς συμπληρωθῆ, ὡς ποῦ μπορούσε νὰ φθάσῃ ἡ αὐτοθυσία τῶν πιστῶν καὶ τί ἔπρεπε νὰ προσμένῃ τὸ ἔθνος τῶν Ἀράβων ἀπ' τοὺς μαχητὲς του στὸ μέλλον, σκέψῃ λογικὴ καὶ προβλεπτικὴ, ἄνποτε οἱ διάδοχοί του στοχάζονταν νὰ βγοῦν ἔξω ἀπ' τὰ φυσικὰ σύνορα τῆς Χερσονήσου καὶ νὰ καταπιαστοῦν ρησοκίνδυνες ἐκστρατείες καὶ κατακτήσεις.

Σπρώχνοντας τοὺς πολεμιστὲς τῆς νέας πίστεως κατὰ παλαίμαχου φημισμένου καὶ καλωργανωμένου στρατοῦ, μπορούσε ὁ ἐθνάρχης τῶν Μουσουλμάνων ν' ἀντιληφθῆ τί εἶδους ἐνθουσιασμὸς φώλιαζε στὰ στήθια τῶν πιστῶν καὶ ὡς ποῦ βαστοῦσε ἡ ἀφοσίωσις τους στὰ νέα ἰδανικά, ποὺ τοὺς εἶχε ποτίσει ὁ βροντερὸς προφητικὸς του λόγος.

Ὅπως καὶ ἂν εἶναι, τὸ φθινόπωρο τοῦ 629, βρέθηκε μαζεμένος στὴ Μεδίνα στρατὸς ἀπὸ τρεῖς χιλιάδες διαλεχτοὺς Μουσουλμάνους,<sup>1</sup> ἔτοιμος νὰ ξεκινήσῃ μ' ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὴν καταπολέμησιν τῶν Βυζαντινῶν ἀκριτικῶν φρουρῶν τῆς Ὑπεριορδανίας.

Ὁ Προφήτης καὶ οἱ ὑπαρχηγοὶ του μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια φρόντισαν νὰ ἐξοπλίσουν τὰ διαλεχτὰ ἐκεῖνα πρωτοπαλλήκαρα τοῦ Ἰσλάμ, γιατί ἦταν ἡ πρώτη φορὰ τότε ὅπου οἱ Ἀραβες θ' ἀντιμετώπιζαν στρατὸ καλωργανωμένο, ἀρματωμένο μὲ ὄπλα φοβερὰ καὶ ξακουστὸ στὸν κόσμον γιὰ τὰ λαμπρὰ ἡρωϊκά του κατορθώματα.

Φεύγοντας γιὰ πόλεμον, τόσο μακριὰ ἀπ' τὶς βάσεις τους, πήγαιναν οἱ Μουσουλμάνοι νὰ ριχτοῦν στὸ φοβερὸ ἄγνωστο, καὶ ὅλοι τους βαθιὰ ἀντιλαμβάνονταν τὴ σοβαρότητα τοῦ τολμηροῦ ἐκεῖνου ἐπιχειρήματος.

Γι' αὐτὸ καὶ ὁ στρατὸς ἐκεῖνος, ποὺ μὲ τόση στοργὴ καὶ ἐπιμέλεια εἶχεν ὀργανωθῆ ἀπ' τοὺς ἀρχηγούς, γέμιζε ὑπερηφάνεια τὰ στήθια τῶν Μουσουλμάνων, ποὺ ποτέ τους δὲν εἶχαν μεταδεῖ τόσους πολλοὺς δικούς τους πολεμιστὲς, συγκεντρωμένους, πάνοπλους, ἔτοιμους γιὰ δράσιν σοβαρὴν.

Τρεῖς χιλιάδες τοὺς ἤθελε ὁ Προφήτης, καὶ σ' ὅλους ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς φαινόταν ὑπερβολικὸς, σὰν καὶ μόνον τόσοι νὰ ἦταν ὑπεραρκετοί, γιὰ νὰ ἐξασφαλιστῆ περίλαμπρη νίκη ἐναντίον ὁποιουδήποτε ἐχθροῦ.

Στὴ φωνὴ τοῦ Προφήτη ποὺ καλοῦσε τοὺς πιστοὺς «στὰ ὄπλα» πρόθυμα εἶχαν ἔλθει οἱ Ἀραβες ἀπὸ τὰ πέρατα τῆς Χερσονήσου, καὶ μὲ προσοχὴ

<sup>1</sup> Tabari: Chronique, μετ. Zotenberg Τόμος III, σελ. 117.

ἔναν - ἔναν τοὺς διάλεξαν οἱ ἀρχηγοὶ καὶ φρόντιζαν νὰ τοὺς ὀπλίσουν ὅσο μποροῦσαν καλύτερα.

Ὁ Μωάμεθ ὁ ἴδιος ὠνόμασε ἀρχηγὸ τῆς ἐκστρατείας τὸν ψυχογιὸ του, Ζεΐδ - μπέν - Χαρίθα.

Τὸ φθινόπωρο λοιπὸν τοῦ 629 ὅλα εἶχαν ἐτοιμαστῆ γιὰ τὸ τόλμημα καὶ μόνο ἡ ἀφορμὴ ἔλειπε, γιὰ νὰ δικαιολογηθῆ ὁπωςδήποτε ὁ πόλεμος, ὅταν ἦλθε εἴδηση στὴ Μεδίνα, ὅτι κάποιος μαντατοφόρος τοῦ Προφήτη, ποὺ εἶχε φύγει ἐδῶ καὶ μῆνες μὲ γράμμα τοῦ Μωάμεθ γιὰ τὸ φύλαρχο Γασσανίδη τῆς Βόσρας, εἶχε δολοφονηθῆ στὴν Ὑπεριορδανία.<sup>1</sup>

Ὁ φόνος τοῦ μαντατοφόρου αὐτοῦ στάθηκε ἡ ἀφορμὴ τοῦ πολέμου, καὶ μὲ πρόφαση τὴν τιμωρία τοῦ ἐγκλήματος διατάχθηκε ὁ στρατὸς νὰ ξεκινήσῃ.

Τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 629, μ' ἐπικεφαλῆς τὸν ἴδιο τὸν Προφήτη, βγήκαν ἀπ' τὴ Μεδίνα οἱ διαλεχτοὶ ἐκεῖνοι γεμᾶτοι ἐνθουσιασμοῦ καὶ πίστη.

Ὁ Μωάμεθ τοὺς συνώδευσε ὡς ἓνα διάστημα ἔξω ἀπ' τὰ τείχη τῆς πόλεως. Ἐκεῖ στάθηκε καὶ τοὺς ἔβγαλε λόγο συστήνοντας καρτερία, πίστη καὶ αὐτοθυσία, σύμφωνα μὲ τὶς μεγάλες προσταγὰς τῆς διδασχῆς του.<sup>2</sup>

Τότε παράδωσε στὸ Ζεΐδ τὴν ἄσπρη σημαία τῶν πιστῶν καὶ διάταξε νὰ τὴν ὑπερασπιστοῦν ὅλοι τοὺς ὡς τὴν τελευταία τοὺς πνοή, πρόσθεσε δὲ ὅτι, ἂν τυχὸν ὁ ἀρχηγὸς - σημαιοφόρος Ζεΐδ σκοτωθῆ, τὴν ἀρχηγία ν' ἀναλάβῃ ὁ Γκιάφαρ - ἔμπν - Ἀμποῦ - Ταλίμπ, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἄλι, ὁ πρῶτος τοῦ ἐξάδελφος, καὶ ἂν πάλι σκοτωθῆ καὶ αὐτός, ἀρχηγὸς - σημαιοφόρος νὰ γίνῃ ὁ Ἀμπντάλλα - μπέν - Ραουάχα,<sup>3</sup> χωρὶς ν' ἀντιλογηθῆ κανεὶς, καὶ ὅλοι μὲ μιὰ πίστη, καὶ ἓναν πόθο νὰ χτυπηθοῦν γιὰ τὴ δόξα τοῦ Ἀλλάχ.

Ἔτσι δυναμωμένος μὲ τὴν εὐχὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Προφήτη προχώρησε ὁ στρατὸς ἐκεῖνος. τῶν Μουσουλμάνων πρὸς τ' ἄγνωστα γραφτὰ τῆς μοίρας του.

Ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς ἐκστρατείας, ὅπως εἶδαμε, ἦταν ἡ αἰφνιδιαστικὴ προσβολὴ τῶν ἀκριτικῶν φρουρῶν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους στὴν Ὑπεριορδανία.

Φαίνεται ὅτι οἱ Μουσουλμάνοι εἶχαν πληροφορηθῆ, ὅτι πολλοὶ ἀπ' τοὺς ἐντόπιους εἰδωλολάτρες ἀκρίτες τῶν Βυζαντινῶν θὰ ἐώρταζαν τὴν ἐποχὴν ἐκεῖνη κάποια τοπικὴ Ἑθνικὴ τους ἑορτῆ, καὶ ὅτι χωρὶς ἄλλο θὰ εἶχε κάπως χαλαρωθῆ μὲ τοῦτο ἡ κοπιαστικὴ στρατιωτικὴ τους ὑπηρεσία στὰ σύνορα.<sup>4</sup>

<sup>1</sup> Wākidi: Maghāzi, μετ. Wellhausen, σελ. 309.

<sup>2</sup> Lamaisse - Dujarric: Vie de Mahomet d'après la tradition. Τόμ. II, σ.179.

<sup>3</sup> Tabari: Chronique, μετάφρ. Zotenberg Τόμος III, σελ. 117.

<sup>4</sup> Θεοφάνους: Χρονογραφία, ἔκδ. Βόννης, σελ. 515. «Θέλונτες ἐπιρροῖσαι κατὰ τῶν Ἀράβων τῇ ἡμέρᾳ τῆς εἰδωλοθυσίας αὐτῶν». Τὸ εἰδωλο, γιὰ τὸ ὁποῖο ἐτοίμαζαν γιορτὲς οἱ Ἀραβες ἀκρίτες τῶν Βυζαντινῶν τότε, εἶναι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὁ θεὸς Ὁκαΐου. Περὶ αὐτοῦ βλέπε: Ch. Clermont-Ganneau: Recueil d'Archéologie Orientale Τόμ. II, σελ. 247.

Λογαριάζοντας νὰ ἐπιτεθοῦν ξαφνικὰ ἐναντίον στρατοῦ, πὺ πίοτερο τὸ νοῦ του θὰ εἶχε σὲ πανηγύρια καὶ γιορτὲς παρὰ σὲ καρτέρι, προχώρησαν θαρραλέα οἱ Μουσουλμάνοι πρὸς βορρᾶν καὶ σύντομα διαβήκαν τὴν ἔρημο, ἀπ' τὴ Μεδίνα ὡς τὶς ἄκρες τῆς Μπέλκας.

Ἐντούτοις κάποιος Ἄραψ Κορασινός, ὀνομαζόμενος Κουταβάς,<sup>1</sup> πρόδωσε τὰ σχέδια τῶν Μουσουλμάνων καὶ ἦλθε στὴν Ἑπεριορδανία καὶ εἰδοποίησε τὸ Θεόδωρο τὸ Βικάριο, τὸν ἀνώτερο ἀρχηγὸ τοῦ Βυζαντινοῦ στρατοῦ τῶν συνόρων, περὶ τῆς πορείας τῶν Μουσουλμάνων, ἐκθέτοντας συγχρόνως καὶ τὰ σχέδιά τους.

Ὁ Θεόδωρος ὁ Βικάριος, πὺ λαμπρὰ κατάλαβε πόσο τὸ πρᾶγμα ἦταν σοβαρό, διάταξε νὰ παύσουν ἀμέσως τὰ πανηγύρια καὶ οἱ γιορτὲς καὶ συγκέντρωσε βιαστικὰ ὅλους τοὺς στρατιῶτες πὺ φρουροῦσαν τὴν ἔρημο<sup>2</sup> πάνοπλους καὶ ἐτοιμασμένους, περιμένοντας τὸ φθᾶσιμο τῶν Μουσουλμάνων.

Οἱ Ἄραβες ἐπιτέλους ἐφθασαν στὸ Μοᾶν — ἴσως τὸ σημερινὸ Μαᾶν τῆς Ἑπεριορδανίας,<sup>3</sup> — ἀλλ' ἐκεῖ μ' ἀπογοήτευση ἀκοῦσαν, ὅτι δὲν θὰ εὔρισκαν ἀπροετοιμαστούς, ὅπως τὸ ἐλπίζαν, τοὺς Βυζαντινοὺς, ἀλλ' ὅτι τὸ ἐναντίον ἄπειρος χριστιανικὸς στρατὸς τοὺς περιμένε νὰ τοὺς κτυπήσῃ κάπου ἐκεῖ κοντά, σὲ μιὰ ἀπ' τὶς πεδιάδες τῆς Μπέλκας.

Οἱ πρόσκοποι τῶν Μουσουλμάνων λέγαν μάλιστα, ὅτι ὁ στρατὸς τῶν Βυζαντινῶν ἦταν ἀτέλειωτος, ἴσως πάνω ἀπὸ ἑκατὸ χιλιάδες ἄνδρες, καὶ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Θεόδωρος ὁ Βικάριος εἶχε μπεῖ ἐπικεφαλῆς τοῦ φοβεροῦ ἐκείνου φροσσάτου τῶν Χριστιανῶν.

Ὁ υπερβολικὸς καὶ πρωτάκουστος γιὰ τοὺς Ἄραβας ἀριθμὸς ἐκεῖνος τῶν ἑκατὸ χιλιάδων ὄπλων τοὺς κατατάραξε.

Τέτοιο πλῆθος στρατοῦ ποτὲ δὲν τὸ εἶχε βάλει ὁ νοῦς τους, καὶ τότε, γιὰ πρώτη φορὰ, τοὺς φάνηκε μηδαμινὸς καὶ τιποτένιος ὁ δικὸς τους ὁ στρατὸς μὲ τοὺς τρεῖς χιλιάδες διαλεχτούς, γιὰ τὸν ὁποῖο τόσην αἰσθάνονταν, ὡς τὴ στιγμὴν ἐκείνη, ὑπερηφάνεια.

Στὸ στρατιωτικὸ συμβούλιο, πὺ συγκροτήθηκε ἀμέσως στὸ Μοᾶν μεταξὺ τῶν Μουσουλμάνων, πολλοὶ ἀπ' τοὺς πιστοὺς κατατρομαγμένοι πρότειναν νὰ ἐγκαταλειφθῇ τὸ ταχύτερο τὸ παράτολμο ἐκεῖνο σχέδιο τῆς ἐπιθέσεως καὶ νὰ γυρῖσουν μιὰ ὥρα ἀρχίτερα ὅλοι τους πίσω στὴ Μεδίνα. Ἄλλοι πάλι πρότειναν νὰ μὴν προχωρήσουν βορειότερα καὶ νὰ σταθοῦν ἐκεῖ στὸ Μοᾶν, περιμένοντας ἐνισχύσεις ἀπὸ τὴ Μεδίνα, ὅπου ἀμέσως ἔπρεπε νὰ σταλῇ μήνυμα πὺ νὰ εἰδοποιῇ γιὰ τὸν κίνδυνο καὶ τὴν ὀλοφάνερη ἀνεπάρκεια τοῦ ὀλιγάριθμου στρατοῦ τους.

<sup>1</sup> Θεοφάνους: Χρονογραφία, ἐκδ. Βόννης, σελ. 515. «Μαθῶν δὲ τοῦτο ὁ Βικάριος παρὰ τινος Κορασινοῦ Κουταβᾶ λεγομένου».

<sup>2</sup> Θεοφάνους: Χρονογραφία, ἐκδ. Βόννης, σελ. 515.

<sup>3</sup> Tabari: Chronique, μετ. Zotenberg Τόμ. III, σελ. 117.

Οἱ περισσότεροι φαίνονταν φοβισμένοι καὶ ἀναποφάσιστοι. Μόνος ὁ Ἄμπντάλλα-μπέν-Ραουάχα τολμηρὰ καὶ θαρραλέα ὑποστήριξε τὴν ἄμεση προέλαση τῶν πιστῶν. Μὲ φλογερὰ λόγια προσπάθησε νὰ δόση θάρρος στοὺς φοβισμένους καὶ νὰ ἐνθουσιάσῃ τοὺς ἐπιφυλακτικούς. Ἐπικαλέστηκε τὰ λόγια τοῦ Προφήτη, τὴν εὐλογία τοῦ Ἄλλάχ, τὶς ἀποκαλύψεις τοῦ Ἱεροῦ Βιβλίου καί, κρατώντας τὴν ἄσπρη σημαία, πὺν τοὺς εἶχε ἐμπιστευθῆ ὁ Μωάμεθ, τοὺς ἐξώρκιζε νὰ μὴ φοβηθοῦν τίποτα, γιατί ἦ θὰ νικοῦσαν καὶ ἡ δόξα τους τότε θὰ ἦταν λαμπρὴ, ἦ θὰ νικοῦνταν καὶ τότες νεκροὶ στὴ γῆ πάνω θὰ πηγαιναν ἴσια στὸν οὐρανὸ νὰ καθίσουν στὸν Παράδεισο, πὺν εἶχεν ὑποσχεθῆ ὁ Προφήτης στοὺς μάρτυρας τῆς πίστεως. Ὡστε μόνον εὐτυχία εἶχε γι' αὐτοὺς ἢ ἐδῶ κάτω στὴ γῆ ἢ ἐκεῖ πάνω στὸν οὐρανό.<sup>1</sup>

Μὲ τὴ δύναμη τοῦ λόγου του καὶ μὲ τὴν ἄσβεστη φωτιὰ τῆς πίστες του ὁ Ἄμπντάλλα παρέσυρε καὶ τοὺς πιὸ δειλοὺς καὶ τοὺς πιὸ ἀναποφάσιστους, καὶ ὅλοι μαζί τότε συνταχθῆκαν μὲ τὴ γνώμη του καὶ ἀποφάσισαν νὰ πᾶνε ἀμέσως ἐμπρὸς πρὸς τὴ δόξα ἢ πρὸς τὸν ἐκλεκτὸ θάνατο, πὺν χαρίζει τὴν ἀθανασία.

Ἡ μάχη δόθηκε στὴν πεδιάδα τῶν Μοθῶν, καὶ ἄγρια χτυπήθηκαν ἐκεῖ καὶ οἱ δύο στρατοί.<sup>2</sup>

Οἱ Ἀραβες πολέμησαν μ' αὐτοθυσία καὶ ἡρωϊσμό. Χωρὶς πείρα ὅμως καὶ χωρὶς σύστημα πολεμικὸ δὲν μπόρεσαν ν' ἀνισταθοῦν στὴν πειθαρχία, τὴ συνοχή καὶ τὴν τελεία ὀργάνωση τοῦ Βυζαντινοῦ στρατοῦ.

Ὅ,τι καὶ νὰ κάναν, ὅσο ἡρωϊκὰ καὶ νὰ πολεμῆσαν, στάθηκαν ἀνίκανοι νὰ σταματήσουν τὴ μεθοδικὴ προέλαση τοῦ Βυζαντινοῦ πεζικοῦ καὶ τὴν ὀρμητικὴ ἐπίθεση τοῦ ἀκριτικοῦ ἱππικοῦ τῶν Χριστιανῶν.

Τὸ βράδυ τῆς ἴδιας ἡμέρας ὁ ὀλιγάριθμος στρατὸς τῶν Μουσουλμάνων εἶχεν ἐντελῶς ἀφανισθῆ. Ἡρωϊκὰ ἔπεσαν οἱ περισσότεροὶ τοὺς στὸ πεδίο τῆς μάχης καὶ πρόθυμα ἔχυσαν σχεδὸν ὅλοι τὸ αἷμά τους, γιὰ νὰ θεμελιώσουν τὸ ἄγνωστο σ' αὐτοὺς κατοπινὸ μεγαλεῖο τῶν Ἀράβων.

Καὶ οἱ τρεῖς τοὺς ἀρχηγοί, ὁ Ζεΐδ, ὁ Γκιάφαρ καὶ ὁ Ἄμπντάλλας, πιστοὶ στὴν προσταγὴ τοῦ Προφήτη, εἶχαν πέσει νεκροὶ πολεμώντας.

Ἄμα νύχτωσε, ἀπὸ μέσα ἀπ' τὶς τάξεις τῶν νικημένων βγῆκε κάποιος, Χάλεδ, υἱὸς τοῦ Οὐαλίδ, καὶ μὲ ἱκανότητα περιμάζεψε τὰ τρομαγμένα καὶ ἐλεεινὰ πιά λείψανα τοῦ στρατοῦ τῶν Μουσουλμάνων, πὺν εἶχαν σκορπίσει ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, τὰ συγκέντρωσε στὸ μέρος ὅπου πρὶν ἀπ' τὴ μάχη εἶχαν μπῆξει τὶς σκηνές τους καὶ στήσει τὸ στρατόπεδό τους,<sup>3</sup> προσπάθησε νὰ τοὺς δόση λίγο θάρρος καὶ ἀποφασιστικὰ διάταξε ὑποχώρηση καὶ τοὺς ἔφερε μὲ σχετικὴ τάξη, ὅπως μπόρεσε καλύτερα, πίσω στὴ Μεδίνα.

<sup>1</sup> La mairresse - Dujarric: Vie de Mahomet d'après la tradition Τόμ. II., σ. 180.

<sup>2</sup> Θεοφάνους: Χρονογραφία, ἔκδ. Βόννης, σελ. 515.

<sup>3</sup> Tabari: Chronique, μετ. Zotenberg Τόμ. III, σελ. 119.

Ὁ Χάλεδ αὐτὸς ἀναδείχτηκε ἀργότερα ὡς ἕνας ἀπ' τοὺς πιὸ ἱκανοὺς, ἀν' ὃχι ὁ πιὸ ἱκανὸς στρατηγὸς τῶν ἡρωϊκῶν ἐκείνων πρώτων Ἰσλαμικῶν χρόνων, κι ὁ Προφήτης ὁ ἴδιος τὸν ὠνόμασε «τὸ σπαθὶ τοῦ Θεοῦ».<sup>1</sup>

Οἱ Μουσουλμάνοι φαίνεται πὼς πολέμησαν παλληκαρίσια, στὴν πρώτη τους ἐκείνη σοβαρὴ μάχη.

Καὶ οἱ τρεῖς ἀρχηγοὶ τους ἔπεσαν νεκροί, ὑπερασπίζοντας ὡς τὴν τελευταία τους πνοὴ τὸ ἄσπρο φλάμπουρο, πού τοὺς εἶχε ἐμπιστευθῆ ὁ Προφήτης.

Ὁ θάνατος ὁμῶς τοῦ Γκιάφαρ - ἔμπν - Ἀμποῦ - Ταλίμπ, τοῦ πρώτου ἑξαδέλφου τοῦ Μωάμεθ, ὑπῆρξε ἰδιαίτερα τραγικός. Ἄμα σκοτώθηκε ὁ Ζεΐδ, σύμφωνα μὲ τὶς ὁδηγίες τοῦ Προφήτη, ἀνάλαβε τὴ σημαία καὶ τὴν ἀρχηγία τοῦ στρατοῦ ὁ Γκιάφαρ. Κρατώντας μὲ τ' ἀριστερὸ χέρι τὴ σημαία προχωροῦσε, φαίνεται, πεζός, πολεμώντας μὲ τὸ δεξιὸ τοὺς ἐχθρούς. Τότε μὲ μιὰ σπαθιά τοῦ κόβουν τ' ἀριστερὸ χέρι. Σκύβει αὐτὸς καὶ πιάνει τὴ σημαία μὲ τὸ δεξί, καὶ πάντα προχωρώντας προσπαθεῖ νὰ παρασύρη μαζί του ἔμπρὸς τοὺς συντρόφους του. Ἐκεῖ στὴν ὁρμὴ τῆς μάχης τοῦ κόβουν καὶ τὸ δεξιὸ χέρι. Τότες μ' ἀπελπισία ἐκεῖνος, κρατώντας πάντα τὴ σημαία σφιχταγκαλιασμένη μὲ τὰ ματωμένα κούτσουρα τῶν μπράτσων του στὸ στιῆθός του ἀπάνω, προχωρεῖ πρὸς τὸν ἀφευκτο θάνατο.<sup>2</sup>

Ἐπιτέλους τὸν χτυποῦν κατάστηθα καὶ πέφτει νεκρός, ἐνῶ ὁ Ἀμπντάλλα ὁρμᾷ, μαζεύει τὴ σημαία καί, κρατώντας τὴν πάντα ψηλά, ἔξακολουθεῖ τὴν ἐπίθεση, ὡς πού κι αὐτὸς καταλαβωμένος σωριάζεται κάτω νεκρός.

Ὁ τραγικὸς θάνατος τοῦ Γκιάφαρ ἔκαμε μεγάλην ἐντύπωση στοὺς Μουσουλμάνους.

Ἄμα ὁ στρατὸς τους ἐπέστρεψε σὲ φριχτὰ χάλια πίσω στὴ Μεδίνα, πένθος κι ἀπογοήτευσις σκέπασε ὅλων τὶς ψυχές.

Ὁ Προφήτης ἔβαλε ὅλα του τὰ δυνατὰ νὰ μαλακώσῃ τὴν τραγικὴν ἐντύπωση τῆς πανωλεθρίας ἐκείνης.

Λίγες μέρες πρὶν φθάσουν στὴ Μεδίνα τὰ συντρίμματα τοῦ στρατοῦ, ἐκεῖνος εἶχε λάβει ἀσφαλέστατα μηνύματα, γιὰ ὅλες τὶς λεπτομέρειες τῆς καταστροφῆς.

Συγκάλεσε λοιπὸν ὅλο τὸ λαὸ του στὸ μεγάλο τζαμί τῆς Μεδίνας μέσα κι ἐκεῖ, ἀφοῦ ἀνέβηκε στὸν ἄμβωνα, ἔβγαλε ὁ ἴδιος λόγο καὶ εἶπε, πὼς τοῦ ἤλθε θεϊκὴ ἀποκάλυψις γιὰ τρομερὰ καὶ φοβερὰ πολεμικὰ νέα, προσπαθώντας ἔτσι νὰ προετοιμάσῃ τὸ πλῆθος γιὰ τὰ τραγικὰ κι ἀποθαρρυντικὰ μαντᾶτα τοῦ πολέμου, πού σὲ λίγες μέρες θὰ γίνονταν μὲ λεπτομέρειες πιὰ γνωστὰ σὲ ὅλους.

— «Βλέπω» τοὺς εἶπε, «τὸ Ζεΐδ νεκρό, βλέπω τὸν Ἀμπντάλλα νεκρό,

<sup>1</sup> Θεοφάνους: Χρονογραφία, ἔκδ. Βόννης, σελ. 515.

<sup>2</sup> Tabari: Chronique, μετ. Zotenberg Τόμ. III, σελ. 118.

βλέπω καὶ τὸ Γκιάφαρ καταλαβωμένο, χωρὶς χέρια, μ' ἀπελπισία νὰ ὑπερασπίζεται τὴ σημαία τῆς πίστεως μας ὡς τὴν τελευταία του πνοή. Μὴν κλαῖτε ὁμως γιὰ τὸ αἱματηρὸ αὐτὸ μαρτύριο τοῦ ἥρωϊκοῦ μας Γκιάφαρ, γιατί στὴ θέση τῶν κομμένων του χειριῶν τοῦ φυτρῶσαν φτερὰ καὶ νά τον τώρα ποὺ πετᾶ μαζί μὲ τοὺς Ἀγγέλους στὸν Παράδεισο<sup>1</sup>».

Τὰ ἐμπνευσμένα λόγια τοῦ Προφήτη ἔδωσαν ὀπωσδήποτε λιγάκι θάρρος στὸ πλῆθος. Ἐκεῖνο ὁμως ποὺ βαθιὰ ἐπηρέασε ἀπὸ τότε ὡς σήμερα τὴ λαϊκὴ Μουσουλμανικὴ ψυχὴ εἶναι τὸ θαῦμα τὸ θεϊκὸ μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Ἀλλάχ, κατὰ τὰ λόγια τοῦ Μωάμεθ, θέλησε νὰ βραβεύσῃ τὴ θυσία τοῦ Γκιάφαρ.

Κι ἀπὸ τότε ὁ Γκιάφαρ - ἔμπν - Ἀμποῦ - Ταλίμπ, ὁ μάρτυς τῶν Μοθῶν, ἔμεινε γνωστὸς μεταξὺ τῶν Μουσουλμάνων μὲ τὸ ἐπώνυμο el Ταϊγάρ fil Djenne, δηλαδὴ ἐκεῖνος ποὺ πετᾶ στὸν Παράδεισο.

Αὕτὴ εἶναι ἡ πρώτη σύγκρουσις ποὺ ἀναφέρει ἡ ἱστορία μεταξὺ τοῦ Ἰσλάμ καὶ τοῦ Σταυροῦ.

Οἱ Χρονογράφοι ὅλοι τῶν Ἀράβων καὶ τῶν Βυζαντινῶν μὲ λίγα λόγια τὴν ἀναφέρουν στὰ χρονικά τους, γιατί κανεὶς τους τότε δὲν στοχάστηκε τί τεράστιες συνέπειες μπορούσε ἴσως νὰ ἔχη γι' ἀργότερα ἢ φαινομενικὰ ἀσημαντὴ ἐκείνη μάχη.

Οἱ Βυζαντινοὶ ἱκανοποιημένοι μὲ τὸν εὐκόλο θρίαμβό τους θάρρασαν πὼς τσάκισαν ὅπως ἔπρεπε μιὰ ἀπ' τὶς συνηθισμένες ἐπιδρομὲς κατὰ τῆς Αὐτοκρατορίας ὀλίγων «ληστῶν» τῆς ἐρήμου<sup>2</sup>, ἐνῶ οἱ Ἄραβες πάλι, ἀπελπισμένοι, πίστεψαν, πὼς ποτέ τους δὲν θ' ἀποκοῦσαν τὴ δύναμη καὶ τὰ μέσα νὰ νικήσουν τέτοιο πολυάνθρωπο καὶ καλωργανωμένο κράτος, σὰν τὸ κράτος τῶν Ρούμ.

Ἐντούτοις ἐκείνη ἡ μέρα τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 629 εἶναι ἀληθινὰ σταθμὸς φοβερὸς τῆς Ἱστορίας.

Στοὺς Μοθούς σηκώθηκε ἡ αὐλαία, γιὰ ν' ἀρχίξῃ νὰ παίζεται ἓνα ἀπ' τὰ πῖο αἱματηρὰ δράματα τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἐκεῖ ἄρχισε νὰ γράφεται τὸ πολύφυλλο ἐκεῖνο κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου, στὸ ὁποῖο, ὡς σήμερα ἀκόμη, προσθέτονται φύλλα γεμάτα μῖσος, γραμμένα μὲ αἷμα.

<sup>1</sup> T a b a r i: Chronique, μετ. Zotenberg Τόμ. III, σελ. 119.

<sup>2</sup> Ἀπὸ τότε, φαίνεται, περιφρονητικὰ ἔπαυσαν καὶ τὶς ἐπιχρηγήσεις ποὺ ἔδιναν οἱ Βυζαντινοὶ στοὺς Ἄραβας ἀκρίτες τους τῆς ἐρήμου. (Βλέπε: Θεοφάνους, σελ. 515). Ἡ ἀγέρωχη αὐτὴ στάση τῶν Βυζαντινῶν προκάλεσε διαρροὴ τῶν Ἀράβων, ποὺ τοὺς ὑπηρετοῦσαν, πρὸς τοὺς ὁμοφύλους Μουσουλμάνους, κι ἔτσι ἀδυνάτισαν οἱ ἀκριτικὲς φρουρὲς τῆς Αὐτοκρατορίας ἀμέσως ἀπὸ τότε. Ὁ Νικηφόρος λέγει (Βλέπε: Νικηφόρου Πατριάρχου Κων/πόλεως: Ἱστορία σύντομος ἀπὸ τῆς Μωρρικίου βασιλείας. Ἐκδ. Λειψίας, σελ. 23) ὅτι τὰ δοσίματα αὐτὰ ἦταν «τριάκοντα χρυσίου» λίτρες.

Κι ἡ μάχη τῶν Μοθῶν εἶναι βέβαια γιὰ τὴν Ἱστορία μιὰ ἀπ' τὶς σημαντικώτερες ἀπ' ὅσες βαρύναν μὲ τὶς συνέπειές τους τὴν κατοπινὴ ἐξέλιξη τῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ τοποθεσία ὅπου ἔγινε ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ μάχη<sup>1</sup> μπορεῖ πολὺ εὐκόλα νὰ καθοριστῆ ἀκόμη καὶ σήμερα.

Εἶναι μιὰ ἐκτεταμένη πεδιάδα, εἴκοσι περίπου χιλιόμετρα μεσημβρινὰ ἀπὸ τὸ Κέρακ τῆς Ὑπεριορδανίας.

Στὴ δυτικὴ ἄκρη τῆς πεδιάδας αὐτῆς ὑπάρχει ἓνα χωριό, χτισμένο μὲ ἄσπρα πέτρινα φτωχικὰ σπίτια, ποὺ διατηρεῖ καὶ σήμερα τὸ παλιὸ του ὄνομα τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος. Ὀνομάζεται ΑΙ Μοτέ. Αὐτὴ εἶναι ἡ πεδιάδα κι ἡ τοποθεσία τῶν Μοθῶν τοῦ Θεοφάνους, τὸ ΑΙ Μουτα τῶν Χρονογράφων τῶν Ἀράβων.

Γιὰ νὰ πάη κανεὶς ὡς ἐκεῖ χρειάζεται περίπου μιὰ ὥρα καὶ τέταρτο μ' αὐτοκίνητο ἀπὸ τὸ Κέρακ, τραβώντας γραμμὴ ἴσια πρὸς νότον, διαβαίνοντας λόφους καὶ χαράδρες καὶ πότε-πότε ἀκολουθώντας τὰ λείψανα καλοφτιαγμένης ἄλλοτε πλακόστρωσης παλιοῦ Ρωμαϊκοῦ στρατιωτικοῦ δρόμου.

Ἡ πεδιάδα τῶν Μοθῶν ἔχει γύρω της μικροὺς λόφους ἀπαλούς ποὺ τὴν περικλείουν ἀπὸ παντοῦ, ὥστε ἄριστα φαντάζεται κανεὶς τὴ σύγκρουση τῶν δύο στρατῶν, στὸ σχεδὸν κλειστὸ ἀπὸ παντοῦ ἐκτεταμένο ἐκεῖνο χωρὸ, ὅπου σὰν σὲ στάδιο μέσα χτυπηθῆκαν οἱ δύο στρατοὶ τῶν δυὸ ἐκείνων ἀντιπάλων κόσμων τῆς Ἀνατολῆς.

Οἱ κάτοικοι τοῦ ΑΙ Μοτέ γνωρίζουν ὅλοι ἀπὸ παράδοση τὸ ἱστορικὸ τῆς μάχης καὶ μ' ὑπερηφάνεια τὸ διηγοῦνται, ἂν τοὺς ρωτήσῃ κανεὶς.

Στὴ μέση περίπου τῆς πεδιάδας ὑψώνονται τὰ εἱρεῖλια ἑνὸς σημαντικοῦ μνημείου, ἀπ' τὸ ὁποῖο μόνο μιὰ μισογκρεμισμένη καμάρα σώζεται.

Τὸ μνημεῖο αὐτὸ εἶναι χτισμένο ἀπὸ σταχτιά καλοσυναρμολογημένη πέτρα, τόση ὅμως εἶναι ἡ ἀκαταστασία τῶν εἱρειπίων καὶ τόσο τὸ στοίβαγμα τῶν χαλασμάτων, ὥστε δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ σχηματίσῃ ἰδέα γιὰ τὸ ἀρχικὸ σχέδιο τῆς παλαιᾶς αὐτῆς οἰκοδομῆς. Πάντως τὸ μνημεῖο αὐτὸ στὴν ἐποχὴ του θὰ ἦταν ἀξιόλογο, μεγάλο κι ἐπιβλητικόν.

Γύρω στὰ χαλάσματα διακρίνονται μερικοὶ τάφοι νεώτεροι, ἴσως κατοίκων τοῦ χωριοῦ ΑΙ Μοτέ.

Καμμιά ἐπιγραφὴ ποὺ νὰ μπορῆ νὰ διαβαστῆ δὲν σώζεται πάνω στὰ εἱρεῖπια. Δυὸ μόνο κομματιασμένες ἐπιγραφές, χαραγμένες στ' ἀγκωνάρια πάνω μὲ ὠριᾶ στρογγυλὰ ἀραβικὰ γράμματα, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τοῦ δεκάτου τρίτου ἢ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, διακρίνονται ὀπωσδήποτε.

Ἡ μιὰ ἀπ' τὶς ἐπιγραφές αὐτές, ἔλεεινὰ κομματιασμένη, εἶναι ἀδύνατο

<sup>1</sup> Βλέπε σχετικὴ μελέτη τοῦ κ. Ch. Clermont-Ganneau, εἰς τὸ Recueil d'Archéologie Orientale, Τομὸς III, σελ. 278 - 283.



νὰ διαβαστῆ. Ἡ ἄλλη, κάπως καλύτερα διατηρημένη, διαβάζεται ὀπωσδήποτε. Νομίζω πὼς διακρίνεται ἡ φράση:

«Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ἐλεήμονος Θεοῦ» ἔπειτα ἓνα σπάσιμο καὶ παρὰ κάτω « . . . . . καλῆς θύμησης».

Τὰ ἐρείπια αὐτὰ εἶναι σήμερα γνωστὰ μὲ τ' ὄνομα - Al Meshed -, δηλαδή τὸ Μαρτύριον, τὸ Ἡρῶν, φαίνεται δὲ ἀπ' τ' ὄνομα αὐτό, ὅτι χτίστηκε ἐκεῖ στὴ μέση τοῦ πεδίου τῆς μάχης μνημεῖο, γιὰ νὰ διαιωνιστῆ ἡ θύμηση τῶν πρώτων μαρτύρων τοῦ Ἰσλάμ.

Οἱ κάτοικοι τοῦ Al Moté διηγοῦνται, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἄλι, ὁ γαμπρὸς καὶ ἐξάδελφος τοῦ Προφήτη, ἦλθε ἐκεῖ, ἅμα δέκα χρόνια ἀργότερα ἀπ' τὴ μάχη τῶν Μοθῶν οἱ Ἀραβες κατακτῆσαν ὀριστικά τὰ μέρη ἐκεῖνα, καὶ καθιέρωσε μὲ ἰδιαίτερη τελετὴ (istich-had) τὸν τόπο ὅπου ἔπεσε ὁ ἀδελφός του ὡς — τόπο μαρτυρίου. — Τότε ἔχτισε ἢ ἴσως ἔβαλε μονάχα θεμέλιο, γιὰ νὰ χτιστῆ ἀργότερα μνημεῖο ἀναμνηστικὸ τῆς μεγάλης ἐκείνης γιὰ τοὺς Ἀραβας ἱστορικῆς ἡμέρας.

Ὁ ἔρχομὸς τοῦ Ἄλι στοὺς Μοθούς δὲν ἀναφέρεται ὅμως ἀπὸ καμμιά πηγὴ, οὔτε ἀπὸ κανένα Χρονογράφο. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη τότε, δηλαδή κατὰ τοὺς πρώτους ἡρωϊκοὺς ἐκείνους Ἰσλαμικοὺς χρόνους, ἔγινε σκέψη γιὰ νὰ καθιερωθῆ μὲ ἡρῶν ὁ τόπος ὅπου ἔπεσε ὁ Γκιάφαρ καὶ τὰ πρωτοπαλλήκαρα τῶν Ἀράβων, πάντως τὰ συντρίμματα τοῦ μνημείου αὐτοῦ, ποὺ στέκονται ἀκόμη ἐκεῖ τώρα, δὲν φαίνονται νὰ εἶναι ἀρχαιότερα ἀπὸ τὸν δέκατο τέταρτο ἢ δέκατο πέμπτο αἰῶνα, δηλαδή εἶναι μᾶλλον τῆς ἐποχῆς τῶν Μαμελούκων σουλτάνων τῆς Αἰγύπτου.

Ὅπως καὶ ἂν εἶναι, ἡ τοποθεσία αὐτὴ θεωρεῖται ὡς σήμερα ἀπὸ τοὺς Μουσουλμάνους ἱερὴ καὶ ἁγιασμένη μὲ τὸ αἷμα τῶν πρωτομαρτύρων τοῦ Ἰσλάμ. Κι ἀπ' ὅλα τὰ διδόμενα ποὺ ἔχομε, ἐκεῖ ἀκριβῶς εἶναι τὸ μέρος, ὅπου στὰ 629 ἔγινε «ἡ παρὰ τοὺς Μοθούς» ἱστορικὴ σύγκρουσις.

\* \* \*

Τρία χιλιόμετρα περίπου μεσημβρινὰ ἀπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ Meshed, πίσω ἀπ' τοὺς λόφους ποὺ περισφίγγουν τὴν πεδιάδα, ἀόρατο ἀπὸ τὸ μέρος ὅπου ἔγινε ἡ μάχη, εὐρίσκεται ἓνα χωριουδάκι ταπεινὸ, μὲ πέτρινα φτωχόσπιτα καὶ καμμιά ἑκατονπεννηταριὰ κατοίκους, ποὺ ὀνομάζεται Γκιάφαρ.

Τὸ χωριὸ αὐτὸ εἶναι πολυσέβαστο σ' ὅλους τοὺς Μουσουλμάνους, γιὰ ἐκεῖ εἶναι θαμμένοι οἱ τρεῖς ἀρχηγοὶ τῶν Ἀράβων ποὺ ἔπεσαν στὴ μάχη τῶν Μοθῶν, ὁ Ζεΐδ, ὁ Γκιάφαρ καὶ ὁ Ἀμπντάλλα. Τοπογραφικὰ ὅλα συντρέχουν, ὥστε στὸ μέρος αὐτὸ πραγματικά νὰ ταφῆκαν τὰ πτώματα καὶ τῶν τριῶν ἀρχηγῶν.

Ὁ Tabari βεβαιώνει, ὅτι ὁ Χάλεδ περιμάζεψε τὸ βράδυ τῆς ἡττας τὰ

λείψανα τοῦ Ἀραβικοῦ στρατοῦ καὶ τὰ συγκέντρωσε ἐκεῖ, ὅπου πρὶν ἀπὸ τῆς μάχης εἶχαν στήσει οἱ Μουσουλμάνοι τὸ στρατόπεδό τους.<sup>1</sup>

Ἡ τοποθεσία τοῦ χωριοῦ Γκιάφαρ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀνταποκρίνεται περίφημα πρὸς αὐτό, γιατί συγκεντρώνει ὅλα τὰ προσόντα πού χρειάζονται γιὰ ἓναν τέτοιο σκοπό.

Εὐρίσκεται τέσσερα περίπου χιλιόμετρα νοτιώτερα ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς μάχης, καὶ ἀκριβῶς πάνω στὸ δρόμο πού ἔρχεται ἀπὸ τὸ Μοάν πρὸς τὴν Ὑπεριορδανία, εἶναι χωμένη πίσω ἀπ' τοὺς λόφους πού περικυκλώνουν τὴν ἐκτεταμένη ἀνοιχτὴ πεδιάδα τῶν Μοθῶν, καὶ συνεπῶς ἦταν ἀόρατη ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς πού περιέμεναν παρατεταγμένοι ἐκεῖ, ὥστε παρουσίαζε κάθε ἀσφάλεια γιὰ τὸ στήσιμο τῶν σκηνῶν καὶ τὴν ἀποθήκευση τῶν ἀποσκευῶν τῶν Μουσουλμάνων.

Ἐκεῖ κρυμμένοι θὰ συγκεντρώθηκαν οἱ Ἀραβες, καὶ ἀπὸ κεῖ θὰ ὤρμησαν κατρακυλώντας τοὺς λόφους πρὸς τὴν πεδιάδα, ὅπου μ' ἄνεση εἶχαν παραταχθῆ περιμένοντάς τους οἱ Βυζαντινοί.

Ἐκεῖ λοιπὸν πίσω νικημένους τοὺς περιμάζεψε ὁ Χάλεδ, καὶ ἐκεῖ ἔθαψαν βέβαια, πρὶν ξεκινήσουν γιὰ ὀπχώρηση, τοὺς νεκροὺς τους, οἱ ἀπελπισμένοι Ἀραβες.

Τὸ μέρος ὅπου ἰδρύθηκε τὸ Meshed πάνω στὸ πεδίο τῆς μάχης εἶναι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὸ μέρος ὅπου θανάσιμα κτυπηθῆκαν οἱ ἀρχηγοὶ καὶ ὁ Γκιάφαρ, καὶ ὅπου ἔπεσαν νεκροί.

Ἡ τοποθεσία ὅπου ἰδρύθηκε ἀργότερα τὸ χωριὸ Γκιάφαρ εἶναι, ὅπως νομίζω, τὸ μέρος ὅπου εἶχαν στήσει τὶς σκηνές τους οἱ Ἀραβες, καὶ ὅπου μετὰ τὴ μάχη μετέφεραν καὶ ἔθαψαν τοὺς πιδὸ ἐπίσημους τουλάχιστον ἀπ' τοὺς νεκροὺς τους.

Τοπογραφικὰ λοιπὸν ὅλα αὐτὰ συμφωνοῦν ἀπόλυτα μὲ ὅσες ἱστορικὲς πληροφορίες ἔχομε γιὰ τὴν τραγικὴ ἐκείνη περιπέτεια. Καὶ τὸ ὄνομα ἀκόμη τοῦ χωριοῦ «Γκιάφαρ» ἀρκεῖ, γιὰ νὰ θυμίσῃ τὸν ἥρωα τῶν Ἀράβων καὶ τὸν κύκλο τῶν συμβάντων πού διαδραματίστηκαν στὰ μέρη αὐτά.

Οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ ὅλοι γνωρίζουν τὴν ἱστορικὴ σημασία τοῦ τόπου τους καὶ διηγοῦνται τὰ γεγονότα, ὅπως διατηρήθηκαν ἀπὸ αἰῶνας κατὰ παράδοση μεταξύ τους. Ὑπερήφανα ὁμιλοῦν γιὰ τὸν ἥρωισμό τῶν προγόνων τους στὴ μάχη τῶν Μοθῶν, γιὰ τὸ θαῦμα πού ἔκαμε ὁ Ἀλλὰχ χαρίζοντας φτερὰ στὸ λαβωμένο Γκιάφαρ, γιὰ τὸ αἶμα τῶν πρωτομαρτύρων τοῦ Ἰσλάμ πού χύθηκε ἐκεῖ, καὶ χωρὶς πολλὴ προθυμία δέχονται νὰ ἐπισκεφθοῦν ξένοι τὸ σύνολο τῶν ἀρχαίων οἰκοδομῶν, πού περικλείουν τὸν Τάφο τοῦ πρώτου ἐξαδέλφου τοῦ Προφήτη.

Χάρις στὴν ἀρχοντικὴ εὐγένεια τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ χωριοῦ Σέχ Attalah

<sup>1</sup> Tabari: Chronique, μετ. Zotenberg Τόμ. III, σελ. 119.

Ταγαουινί, ἀπόγονου μεγάλης τοῦ τόπου βεδουΐνικης οἰκογένειας, καὶ στίς συστάσεις πού τοῦ εἶχαν κάμει γιά τὸ σκοπὸ τοῦ πηγαίμου μου ἐκεῖ, μπόρεσα νὰ ἐπισκεφθῶ, μ' ὅση ἦταν δυνατὸ σχετικὴ εὐκολία, τὸ σύνολο τῶν οἰκοδομῶν πού ἀποτελοῦν τὸ Μαυσωλεῖο τοῦ Γκιάφαρ-ἔλ-Ταγιάρ, τοῦ Γκιάφαρ πού πετᾷ στὸν Παράδεισο.

Σειρὰ οἰκοδομῆς, νεκρικὰ τζαμιά, αὐλές, Μενδράσες καὶ ἡσυχαστήρια ἀποτελοῦν τὸ ἱερὸ τέμενος, τὸ ἱερὸ σύνολο, τὸ Χαράμ, στὴ μέση τοῦ ὁποῖου βρίσκεται ὁ Τάφος τοῦ Γκιάφαρ.

Ὅλα αὐτὰ σώζονται σήμερα σὲ κακὴ κατάσταση καὶ δίδουν μᾶλλον τὴν ἐντύπωση ἐρειπίων, ἐκτὸς ἀπὸ μερικοὺς τρούλλους καὶ πύργους πού διατηροῦνται ὀπωσδήποτε ἀκέραιοι καὶ πού προσδίδουν κάποιο μεγαλεῖο στὸ σύνολο τῶν πολὺ παλιῶν αὐτῶν κτιρίων.

Ὅλες οἱ διάφορες ἱερές οἰκοδομῆς, πού μὲ τὸν καιρὸ χτίστηκαν γύρω στὸν τάφο τοῦ Γκιάφαρ, περιτοιχίστηκαν μὲ μάντρα πού σώζεται σχεδὸν ἀκέραια.

Στὴ βορεινὴ πλευρὰ τῆς μάντρας βρίσκεται ἡ κυρία ἀψιδωτὴ εἴσοδος τοῦ περιβόλου.

Ἀριστερὰ στὴν εἴσοδο ὑψώνεται ἕνα τρουλλωτὸ νεκρικὸ μικρὸ τζαμί, πάνω ἀπ' τὴν πόρτα τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει ἀραβικὴ ἐπιγραφή, ἀνάγλυφη σὲ πέτρα, πού λέγει:

- (1) *Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ τοῦ πολυεὐσπλαγχνου, τοῦ πονετικοῦ, ἔχτισε τὸν τάφον τοῦτον*
- (2) *Τὸν ἐλλογημένο ὁ ταπεινὸς δοῦλος [πού προσφεύγει] στὴ χάρη τοῦ Θεοῦ του τοῦ παντοδύναμου ἐλπίζοντας ἔλεος ἀπ' τὸ Θεὸ*
- (3) *Καὶ βοήθεια, πού επικαλεῖται τίς πρεσβεῖες τοῦ περιβάλλοντος<sup>1</sup> ὁ Βαχαν-τούρ ἀλ Μπάντρι ἀλ Μάλακι*
- (4) *Ἄλ Νασσίρι, ὁ παῖς<sup>2</sup> τοῦ ἔνδοξου σουλτανάτου στὸ Κέρακ καὶ τὸ Choback*
- (5) *Τὰ καλωχωρωμένα. Τοῦτο ἀποπερατώθηκε στίς 2 Ζοὺλ Χειζὰ τοῦ ἔτους 727.<sup>3</sup>*

<sup>1</sup> Δηλαδή ἐκεῖνων πού βρίσκονται πλησίον τοῦ Θεοῦ, ἐννοώντας τοὺς ἁγίους καὶ τοὺς προφῆτες.

<sup>2</sup> Naieh = εἶδος νομάρχῃ ἢ ἐπαρχου.

<sup>3</sup> Ἡ ἐπιγραφή εἰς τὸ Ἀραβικὸ πρωτότυπο:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ انشاء هذه التربة  
المباركة العبد الفقير الى رحمة ربه التقدير رجاء لرحمة الله  
ورضوانه مستشفعا عنده بجيرانه بهادر البدري الملكي  
الناصرى نائب السلطنة المعظمة بالكرك والشوبك  
المحروستين وكان الفراغ منه في ثاني ذي الحجة عام سبعة وعشرين وسبعمائة

Ὡστε αὐτὸς εἶναι ὁ τάφος κάποιου Βαχαντοῦρ διοικητῆ ἢ νομάρχου τῶν δρυῶν πόλεων Κέρακ καὶ Choback, ἐπὶ Μαμελούκου Σουλτάνου τῆς Αἰγύπτου τοῦ Νάσιρ Μωχάμετ. Ὁ Βαχαντοῦρ αὐτὸς ἔχτισε τὸν τάφο του στὰ 727 τῆς Ἑγίρας (1327), γιὰ νὰ θαφτῆ ἐκεῖ καὶ ν' ἀγιάσῃ ἡ ψυχὴ του πλάι στοὺς πρωτομάρτυρας τῶν πρώτων ἐνδόξων Ἰσλαμικῶν χρόνων.

Δεξιὰ στὴν εἴσοδο τοῦ περιβόλου καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ μάντρα ποὺ περικλείει ὅλες τὶς ἅγιες οἰκοδομὲς δείχνουν οἱ χωρικοὶ ἓναν τάφο, στὸ χῶμα μέσα, σχεδὸν ἐντελῶς παραχωσμένο, ποὺ βεβαιώνουν πὼς εἶναι ὁ τάφος τοῦ Ἄμπντάλλα.

Ὁ τάφος αὐτός, ἀσφαλῶς Μαμελούκινης ἐποχῆς καὶ τέχνης, στολιζέται μὲ μιὰ πέτρινη νεκρική στήλη καὶ ἓνα πεζούλι ἐπίσης πέτρινο, πάνω στὰ ὁποῖα ἔχουν σκαλίσει ἀνάγλυφα ρητὰ τοῦ Κορανοῦ καὶ εὐχές, χωρὶς κανένα κύριο ὄνομα. Ἀριστερά, ἀνάμεσα ἀπ' τὶς ἐπιγραφές, διακρίνεται μιὰ χρονολογία 730 (·). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παράδοση, κατὰ τὴν ὁποία αὐτὸς εἶναι ὁ τάφος τοῦ Ἄμπντάλλα καὶ ποὺ μὲ ὑπερηφάνεια ἀναφέρουν οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ, τίποτα δὲν ὑπάρχει ποὺ νὰ τὸ βεβαιώσῃ ἐπίσημα καὶ σοβαρά.

Τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸν τάφο τοῦ Ζεῖδ, τὸν ὁποῖο δείχνουν οἱ Βεδουῖνοι στὴν ἀνατολικὴ ἄκρια τοῦ χωριοῦ, χαμένο ἀνάμεσα σὲ παλιόσπιτα.

Ὁ τάφος αὐτός, ἂν καὶ δὲν ἔχει καμμιά ἐπιγραφή, οὔτε κανένα στολίδι, δίδει ὅμως, ὅπως βρῖσκεται, ἐντύπωση πὼς εἶναι πολὺ ἀρχαιότερος ἀπὸ τὸν ὑποτιθέμενο τάφο τοῦ Ἄμπντάλλα.

Εἶναι ἓνα πέτρινο ὀρθογώνιο χωσμένο τέσσερα μέτρα βαθύτερα ἀπ' τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τῆς γῆς καὶ ποὺ περιστοιχίζεται ἀπὸ τὰ ἔρειπωμένα θεμέλια κάποιου οἰκοδομῆς, ποὺ φαίνεται νὰ ἔχη τὸ σχῆμα νεκρικοῦ θαλάμου τζαμιοῦ, μὲ μίχραμπ. Φαίνεται, ὅτι ἄλλοτε ὁ τάφος αὐτὸς θὰ βρισκόταν στὴ μέση τρουλλωτοῦ Madfan, ὅπως συνηθίζουν οἱ Μουσουλμάνοι νὰ κάμουν γιὰ τὰ πολὺ ἐπίσημα πρόσωπά τους. Ἐπειδὴ ὅμως καμμιά ἐπιγραφή, οὔτε χρονολογία δὲν σώζεται ποὺ νὰ ἐπικυρώσῃ τὴν παράδοση, δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ βεβαιώσῃ, ὅτι αὐτὸς ἀκριβῶς εἶναι ὁ τάφος τοῦ Ζεῖδ, τοῦ θετοῦ υἱοῦ τοῦ Προφήτη, ποὺ σκοτώθηκε καὶ αὐτὸς στὴ μάχη τῶν Μοθῶν, ὡς ἀρχηγὸς-σημαιοφόρος τῶν Ἀράβων.

Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, ὁ τάφος αὐτὸς φαίνεται πολὺ ἀρχαιότερος ἀπὸ τὸ λεγόμενο τάφο τοῦ Ἄμπντάλλα, καὶ φαίνεται ἀληθινὰ νὰ εἶναι τάφος ἐπίσημου καὶ σεβαστοῦ Μουσουλμάνου. Μόνη ἢ παράδοσις ὅμως διαφύλαξε ἐκεῖ τὸ ὄνομα τοῦ Ζεῖδ, χωρὶς νὰ μπορῆ καὶ νὰ παρουσιάσῃ καμμιά σοβαρὴ ἀπόδειξη γιὰ τοῦτο.

Διαβαίνοντας τὴν καμαρωτὴ πόρτα τοῦ περιβόλου, δεξιὰ ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Βαχαντοῦρ, βρῖσκεται κανεὶς ἀμέσως στὸ κέντρο μιᾶς ἀλλῆς γεμάτης πέτρες καὶ χαλάσματα.

Στὸ βάθος τῆς ἀλλῆς αὐτῆς ὀρθώνεται μιὰ σημαντικὴ οἰκοδομὴ, πιθανὸν

Μενδράσσα, μισοκατεστραμμένη, ποὺ ἔχει γιὰ μόνο της στόλισμα σήμερα ἓναν ὑψηλὸ πύργο ἀριστερά, κάτω ἀπ' τὸν ὁποῖο ἀνοίγεται μιὰ ἀψιδωτὴ διάβασις.

Διαβαίνοντας τὴν πύλη αὐτὴν εὐρίσκεται κανεὶς σὲ μιὰ δεύτερη αὐλὴ μικρότερη, στὸ βάθος τῆς ὁποίας ὑψώνεται ἓνας ἴσιος τοῖχος πέτρινος, ἀρκετὰ καλοχτισμένος, ἀλλὰ συχνά, ὅπως φαίνεται, ἐπιδιορθωμένος, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀκριβῶς ἢ πρόσοψις τοῦ Madfan ποὺ περικλείει τὸν τάφο τοῦ Γκιάφαρ.

Μιὰ πόρτα ταπεινὴ, ἓνα παράθυρο μὲ κάγκελλα σιδερένια κι ἓνας στορογυλὸς φεγγίτης ἀποτελοῦν τὸ μόνο στόλισμα τῆς προσόψεως αὐτῆς.

Πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα σώζεται μιὰ ἀραβικὴ ἐπιγραφή, ἀνάγλυφη σὲ μάρμαρο ἀπάνω, ποὺ λέγει:

- (1) *Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ τοῦ πολνεύσπλαγγου τοῦ πονετικοῦ, ἡ οἰκοδομὴ αὐτὴ ἀνακαινίστηκε βασιλεύοντος τοῦ ἀφέντη μας σουλτάνου καὶ*
- (2) *Βασιλέως τοῦ δικαίου ποὺ στολίζει τὸ σύμπαν καὶ τὴν πίστη Σάλαχ υἱοῦ τοῦ ἀφέντη μας τοῦ σουλτάνου καὶ βασιλᾶ*
- (3) *Νάσιρ-Μωχάμετ καὶ τοῦτο κατὰ τὴ νιάβα<sup>1</sup> τοῦ [. . . . .] τοῦ ἰσχυροῦ παιῆ<sup>2</sup>*
- (4) *Τοῦ ἐνδόξου σουλτανάτου τῶν καλωχρωμένων Κέρακ καὶ Choback. Ὁ Θεὸς ἄς δοξάσῃ τοὺς ὁπαδούς του*
- (5) *[. . . . .]<sup>3</sup> ὁ ταπεινὸς [γιὰ τὴ χάρη] τοῦ Θεοῦ Ραμσουντίν - ἔλ-Χαρούνι τὸ ἔτος 752.<sup>4</sup>*

Ὡστε στὰ 752 τῆς Ἑγίρας (1351 μ. Χ.), ἐπὶ Σάλαχ, υἱοῦ τοῦ Μαμελούκου Σουλτάνου τῆς Αἰγύπτου ἔλ Νάσιρ-Μωχάμετ, ἐπισκευάστηκε ὁ τάφος τοῦ Γκιάφαρ ἀπὸ κάποιον τοπάρχην τοῦ Κέρακ καὶ τοῦ Choback, Ραμσουντίν-ἔλ-Χαρούνι ὀνομαζόμενο(;) καὶ τὸ πρᾶγμα θεωρήθηκε τόσο θεάρεστο, ὥστε ἀποθανάτιστηκε στὴν πέτρα πάνω μὲ σεβασμό.

<sup>1</sup> Τὴν ἐποχὴ ποὺ ἦταν τοπάρχης.

<sup>2</sup> Τοπάρχης.

<sup>3</sup> Οἱ λέξεις ποὺ λείπουν εἶναι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἡ φράση: «κατασκεύασε τοῦτο».

<sup>4</sup> Ἡ ἐπιγραφή εἰς τὸ Ἀραβικὸ πρωτότυπο:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ هَذَا مَا جَدَدَ فِي أَيَّامِ مَوْلَانَا السُّلْطَانَ  
لَكَ الصَّالِحِ صَاحِبِ الدُّنْيَا وَالدِّينِ صَاحِبِ ابْنِ مَوْلَانَا السُّلْطَانَ الْمَلِكِ  
النَّاصِرِ مُحَمَّدٍ وَذَلِكَ فِي نِيَابَةِ الْمَعزِ الْعَالِي السِّيقِيِّ نَائِبِ  
سُلْطَانَةِ الشَّرِيفَةِ بِالْكَرْكِ وَالشُّوْبِكِ الْمَحْرُوسْتِيْنِ اعزَّ اللَّهُ أَنْصَارَهُ  
... الفقير إلى الله تعالى ر.سودين المهاروني سنة اثنين وخمسين وسبعمائة

Φαίνεται λοιπόν, ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἤδη τὸ τέμενος αὐτὸ εἶχεν ἀνάγκη ἐπισκευῆς καὶ μὲ τιμὴ τὸ ἀναλάβαν οἱ τοπάρχες τῶν Μαμελούκων Σουλτάνων σῶζοντάς το ἀπ' τὴν καταστροφῆς.

Κάτω ἀπὸ τὸ στρογγυλὸ φεγγίτη, στὴν πρόσοψη τοῦ νεκρικοῦ τζαμιοῦ τοῦ Γκιάφαρ, ὑπάρχει μιὰ ἄλλη ἐπιγραφὴ χαραγμένη στὸ μάρμαρο πάνω, ποὺ λέγει :

- (1) *Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ τοῦ πολνεύσπλαγγου, τοῦ πονεϊκοῦ*
- (2) *ἀνακαινίστηκε ἡ οἰκοδομὴ τοῦ Μαυσωλείου τούτου*
- (3) *Τοῦ ἐδλογημένου, κόποις τοῦ ταπεινοῦ δούλου*
- (4) *[ποὺ προσφεύγει] στὴ χάρη τοῦ Θεοῦ του τοῦ παντοδύναμου τοῦ οὐκεὶλ<sup>1</sup>*
- (5) *Τοῦ μουιτσαρίφη τοῦ Κέρακ τοῦ νάιε<sup>2</sup> Φαχραμάν*
- (6) *Σεῖφ ἐφέντη καὶ τοῦτο τὸ μῆνα Νζουμααδὲ τὸν I*
- (7) *Τοῦ ἔτους 1331 τῆς Ἑγίρας : [ὑπογραφή] ὁ Μετουάλι<sup>3</sup> Μουσιάφα Γκιάφαρι.<sup>4</sup>*

Ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ εἶναι χαρακτηριστικὴ. Κανένα ὄνομα Σουλτάνου δὲν ἀναφέρει μὲ πομπώδη λόγια, οὔτε διθύραμβους, οὔτε τρόπαια μνημονεῦει, μόνον ἕνας ἀντιπρόσωπος τῶν Βακούφικων κι ἕνας νομάρχης μὲ λόγια ταπεινὰ λέγουν, ὅτι «ἀνακαίνισαν τὴν οἰκοδομὴ» αὐτὴν τὴν ἅγια, τὴν παλιά, καὶ μιὰ ἀπλὴ ἡμερομηνία ἀναφέρουν μονάχα. Πόσο ὁμως κάμει ἐντύπωση ἡ ἡμερομηνία αὐτὴ, πόσες σκέψεις φέρνει στὸ νοῦ! Τὸ 1331 τῆς Ἑγίρας εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἔτος τοῦ Χριστοῦ 1912.

<sup>1</sup> Ἐντολοδόχου.

<sup>2</sup> Νομάρχη.

<sup>3</sup> Ὁ ἀντιπρόσωπος τῶν Βακούφικων.

<sup>4</sup> Ἡ ἐπιγραφὴ εἰς τὸ πρωτότυπο :

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ  
قد تجدد بنا، هذا الضريح  
المبارك بسعي العبد الفقير  
الى رحمة مولاه القدير وكيل  
متصرف الكرك النائب فهران  
سني افندي وذلك في جمادى الاولى  
سنة ١٣٣١ هجرية متولي مصطفى الجعفري

Στὰ τέλη τοῦ 1912 λοιπόν, ἐνῶ ἀκόμη ἀντηχοῦσε ὡς τὴν ἄκρη τοῦ Μουσουλμανικοῦ κόσμου ἡ βοή τῶν Βαλκανικῶν πολέμων, ἡ ἱστορική αὐτὴ συνέχεια τῆς μισοξεχασμένης μάχης τῶν Μοθῶν, μὲ σέβας ἐκεῖ κάτω στὰ πέρατα τῆς Ὑπεριορδανίας, στὰ σύνορα τῆς Ἀραβίας, μερικοὶ πιστοὶ τοῦ Ἰσλάμ ἐπιδιορθῶναν τὸ ξρειπωμένο μνημεῖο τοῦ Γκιάφαρ, τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀμποῦ-Ταλίμπ, ποῦ, ὅπως εἶπε ὁ Προφήτης, πετοῦσε στὸν Παράδεισο, γιατί εἶχε χύσει τὸ αἷμα του στὸ βωμὸ τῆς πίστεως, πολεμώντας τοὺς ἀπίστους.

Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νεκρικοῦ τζαμιοῦ ὅπου εἶναι θαμμένος ὁ Γκιάφαρ εἶναι φτωχικὸ καὶ τραγικὰ γυμνὸ.

Περνᾶς τὴ χαμηλὴ πόρτα καὶ βρίσκεσαι σ' ἓνα θάλαμο μέσα, εἴκοσι μέτρα μακρῷ, ὀχτῶ μέτρα φαρδῷ καὶ πέντε μέτρα περίπου ψηλῷ μ' ἓνα καμαρωτὸ ταβάνι προστυχοσουλβαντισμένο.

Κάτω στὸ πλακοστρωμένο πάτωμα κιλίμια βεδουίνικα στρωμένα, ξέθωρα καὶ ξεφτισμένα. Στὸν τοῖχο τοῦ βάλθους τρία ἀκανόνιστα παράθυρα χλωμὰ φωτίζουν τὸ ξεπεσμένο αὐτὸ τζαμί. Στὸ μεσημβρινὸ τοῖχο ἓνα πρόχειρο μίχραμπ δείχνει στοὺς πιστοὺς τὴν κατεύθυνση τῆς Μέκκας. Τὸ μίχραμπ ἐντούτοις αὐτὸ ἔχει κάποιον μεγαλεῖο, γιατί ἀπὸ κάθε του μεριά εἶναι στημένες, γιὰ στολίδι, δύο θεσπέσιες μονοκόμματες Βυζαντινὲς κολῶνες, ἀπὸ πράσινο μάρμαρο, μὲ κιονόκρανα καλοδοουλεμένα Βυζαντινὰ μαρμάρινα ἀγκαθωτά, ἔκτακτης τέχνης. Ἡ ἀρχοντιά καὶ ὁ πλοῦτος τῶν δυὸ αὐτῶν πράσινων στύλων κάμει ἐντύπωση ἐκεῖ μέσα. Ποιὸς ξεύρει ἀπὸ ποῦ τοὺς ἔφεραν καὶ τοὺς ἔστησαν ἐκεῖ οἱ Ἀραβες. Ἀγκαλὰ οἱ κάτοικοι τοῦ Γκιάφαρ δείχνουν στὸ χωριὸ μέσα, χτισμένες στοὺς τοίχους τῶν σπιτιῶν, κάτι κομματιασμένες πλάκες μὲ μισοσβυσμένα Ἑλληνικὰ γράμματα ἀπάνω, φαγωμένα ἀπ' τὴν πολυκαιρία. Σ' ἓνα τοῖχο σπιτιοῦ μάλιστα διέκορινα κι ἓνα καλοσκαλισμένο Βυζαντινὸ σταυρό. Τί εἶδους λείψανα τῆς παλιᾶς Βυζαντινῆς κυριαρχίας νὰ εἶναι τοῦτα; Τί νὰ θυμίζουν ἄραγε; Ποιᾶς ἐποχῆς τελευταῖοι μάρτυρες νὰ εἶναι; Τίποτα δὲν μᾶς τὸ ἐξηγεῖ καὶ τὰ ἀρχαῖα αὐτὰ χριστιανικὰ λείψανα μαρτυροῦν μονάχα, ξεχασμένα αὐτοῦ, τὴν παλιὰ κυριαρχία ποῦ ἄλλοτε δέσποζε στὶς γῶρες ἐκεῖνες.

Στοὺς τοίχους τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου, γιὰ μόνον στολίδια, εἶναι κολλημένες χρωμολιθογραφίες χοντροσχεδιασμένες τῶν ἱερῶν πόλεων τοῦ Ἰσλάμ, τῆς Μέκκας καὶ τῆς Μεδίνας. Ἄλλοῦ εἶναι κολλημένο ἓνα δίπλωμα Χατζῆ, ποῦ πηγὴ φαίνεται στὸ προσκύνημα καὶ γυρίζοντας ἀφιέρωσε στὸν τάφο τοῦ Γκιάφαρ τὸ ἐπίσημο τοῦτο πιστοποιητικὸ τοῦ θεάρεστου κόπου του.

Δεξιὰ στὴν εἴσοδο διακρίνεται τὸ μόνον ἐνδιαφέρον πρᾶγμα τοῦ νεκρικοῦ αὐτοῦ τζαμιοῦ, ὁ Τάφος τοῦ Γκιάφαρ. Ὑψηλός, κάτι παραπάνω ἀπὸ ἐνάμισον μέτρο, μακρὺς τρία περίπου μέτρα, φαρδὺς ἐνάμισον, εἶναι χτισμένος ὁ τάφος αὐτὸς ἀπὸ τοῦβλα κι ἀγκωνάρια πασαλειμμένα μ' ἀσβέστη.

Τὸ ὅλον εἶναι σκεπασμένο μὲ μιὰ πράσινη τσόχα, τὸ χρῶμα τῆς Προφητικῆς οἰκογένειας, πάνω στὴν ὁποία διακρίνονται καλλιγραφικὰ σχεδιασμένα, μὲ κίτρινη μπογιά, ρητὰ τοῦ Κορανοῦ.

Μισοσκεπασμένες ἀπ' τὴν τσόχα αὐτὴν κοίτονται, γύρω στὸν τάφο στῆμένες, τρεῖς ἔκτακτα δουλεμένες ἐνεπίγραφες μαρμάρινες πλάκες.

Δυστυχῶς κι οἱ τρεῖς τους εἶναι φρικτὰ κομματιασμένες, ἀλλ' ὅπως ὅποτε ἀρκετὰ καλοδιατηρημένες, ὥστε νὰ μπορῆ κανεὶς νὰ τὶς διαβάσῃ<sup>1</sup>.

Ἡ μικρότερη ἀπὸ τὶς τρεῖς εἶναι στημένη πρὸς τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τάφου, κι εἶναι σπασμένη σὲ τρία μεγάλα κομμάτια. Φέρει ἀνάγλυφη κούρφη ἐπιγραφή, αὐστηροῦ τύπου, λαμπρὰ σκαλισμένη, κι ἡ ὁποία ἀσφαλῶς εἶναι ἔργο τοῦ ἐνάτου ἢ δεκάτου αἰῶνος, διηλαδὴ τοῦ δευτέρου αἰῶνος τῆς Ἑγίρας.

Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ, ἡ ὁποία διαβάζεται εὐκόλα, λέγει:

- (1) *Τοῦτος εἶναι ὁ Τάφος τοῦ Γκιάφαρ τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀμποῦ-Ταλίμπ τοῦ εὐσεβοῦς τοῦ ἀγνοῦ*
- (2) *Ποῦ πετᾶ στὸν Παράδεισο. Οἱ εὐχὲς κι ἡ εἰρήνη τοῦ Θεοῦ ἅς εἶναι ἀπάνω του<sup>2</sup>.*

Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ εἶναι μοναδικῶ ἱστορικῶ ἔνδιαφέροντος.

Ἦχι μόνο ἐπιβεβαιώνει ὅλη τὴν παράδοση κι ὅσα διηγῶνται οἱ Χρονογράφοι γιὰ τὸν Γκιάφαρ, ὄχι μόνο καθορίζει σαφέστατα τὸ μέρος ὅπου θάφηκε, ἀλλ' ἀποδεικνύει ἀκόμη, ὅτι τὸ δεύτερο αἰῶνα τῆς Ἑγίρας, τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ τῶν Φατιμητῶν, τὸ μέρος ὅπου κοιτόταν τὸ σῶμα τοῦ Γκιάφαρ τιμήθηκε ἰδιαίτερος ἀπὸ τοὺς Χαλίφες. Ὅτι ἐκεῖ ἰδρύθηκε, πάνω σὲ χαλάσματα ἴσως ἀρχαιότερης πρωτοϊσλαμικῆς οἰκοδομῆς, πολυτελεῖς Μουσουλεῖο γιὰ τὸν τάφο τοῦ Γκιάφαρ, ἀπ' τὸν ὁποῖο, κι ἂν ἴσως σήμερα δὲν σώζεται τίποτα τὸ σημαντικό, πάντως μᾶς περισώθηκαν οἱ μαρμάρινες καλοδουλεμένες πλάκες τῆς ἐποχῆς, ποὺ χρησίμευσαν γιὰ περίφραγμα τοῦ μνήματος.

Ὅτι δὲ ἐπὶ Φατιμητῶν ἰδρύθηκαν ἐκεῖ πολυτελεῖς οἰκοδομὲς καὶ καθιερώθηκε ὀριστικὰ ὡς πολυσέβαστος ὁ τόπος ἐκεῖνος, ἀποδεικνύει ἀκόμη ἡ

<sup>1</sup> Τὶς πλάκες αὐτὲς φαίνεται ὅτι τὶς ἀνακάλυψε, κατὰ τύχην ἀνασκάβοντας γύρω στὸν τάφο, κάποιος ἀξιωματικὸς Τοῦρκος Μεχμέτ Ναζίμ, εἶναι τώρα εἰκοσιπέντε χρόνια.

<sup>2</sup> Ἡ ἐπιγραφή εἰς τὸ Ἀραβικὸ πρωτότυπο:

هذا قبر جعفر بن ابي طالب النقي (؟) الطاهر  
الطيار في الجنة صلى الله عليه وسلم



τελευταία φράση τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς μαζί με τὸ style τῶν γραμμάτων, μετὰ ὅποια εἶναι γραμμένη ἡ ὅλη ἐπιγραφή.

Τὰ γράμματα αὐτὰ εἶναι ἀσφαλῶς τοῦ δευτέρου Ἰσλαμικοῦ αἰῶνος, ὅμοια μ' ἐκεῖνα ποὺ χρησιμοποίησαν οἱ Φατιμῆτες σ' ὅλες τους τις οἰκοδομές ἢ δὲ φράση «οἱ εὐχῆς καὶ ἡ εἰρήνη τοῦ Θεοῦ ἅς εἶναι ἀπάνω του», εἶναι φράση ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς Μουσουλμάνους μόνο γιὰ προφήτες.

Ὁ Γκιάφαρ ὅμως, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἄλι, δὲν ἦταν προφήτης παρὰ γιὰ τοὺς Σιίτες μόνο, οἱ ὅποιοι τιμοῦσαν τὸν Ἄλι, τὸν ἀδελφὸ τοῦ, σχεδὸν πότερο καὶ ἀπὸ τὸ Μωάμεθ. Οἱ Σουνίτες Μουσουλμάνοι, Ὀμαγιάδες καὶ ἄλλοι ποτὲ δὲν τὸν θεώρησαν προφήτη. Ὡστε ἡ εὐχὴ αὐτὴ εἶναι καθαρῶς σιιτικὴ, δηλαδὴ Φατιμῆτικης προελεύσεως, καὶ οἱ Φατιμῆτες Χαλίφες τῆς Αἰγύπτου εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ φρόντισαν γιὰ τὴ μεγαλόπρεπη διακόσμηση τοῦ τάφου τοῦ Γκιάφαρ, τοῦ ἰδιαίτερα δικοῦ τους Ἄγιου, τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ αἰρεσιάρχη τους.

Οἱ δυὸ ἄλλες πλάκες, ποὺ κοίτονται στὴ βορεινὴ καὶ στὴ μεσημβρινὴ πλευρὰ τοῦ τάφου, εἶναι καὶ αὐτὲς μαρμάρινες. Καὶ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἔχουν ἀνάγλυφες ὄραιότατες ἐπιγραφὲς μετὰ κούφικα γράμματα ἀνθοστολίστα (fleutis), ἑξαισίας τέχνης, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐγχάρακτες ἐπιγραφὲς μ' ἀπλούστερα γράμματα. Καὶ αὐτὲς μποροῦν ν' ἀναχθοῦν στὸ δεύτερο αἰῶνα τῆς Ἑγίρας, ὅπως καὶ ἡ ἄλλη ποὺ προανάφερα.

Ἡ μεσημβρινὴ πλάκα, σπασμένη σὲ πέντε κομμάτια, λέγει ἀπὸ τὸ μέρος τῆς κούφικης ἀνάγλυφης ἐπιγραφῆς:

*Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ τοῦ πολυεύσπλαγγου τοῦ  
πονετικοῦ. Καὶ μὴ πιστεύετε  
Ὅτι ὅσοι σκοτώνονται ἀκολουθώντας τὴν ὁδὸν  
τοῦ Κυρίου πεθαίνουν· ὄχι  
Ζοῦν κοντὰ στὸ Θεὸ εὐτυχισμένοι.<sup>1</sup>*

Ἐδῶ ἔχομε τὸ ἑκατοστὸ ἑξηκοστὸ τρίτο ρητὸ τοῦ III κεφαλαίου τοῦ Κορανιοῦ μετὰ τὸ ὅποιο ὁ Μωάμεθ ἔβαλε τις βάσεις τοῦ ἱεροῦ πολέμου, ἀποκαλύπτοντας τὴν εὐλογημένη τύχη ἐκείνων ποὺ σκοτώνονται πολεμώντας κατὰ τῶν ἀπίστων.

Τὸ πίσω μέρος τῆς πλάκας αὐτῆς, μετὰ τὴν ἀπλὴ ἐγχάρακτη κούφικη ἐπιγραφή, εἶναι πολὺ δυσανάγνωστο καὶ τριμμένο· μπορεῖ ὅμως περίπου νὰ διαβαστῇ ἔτσι:

*[Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ] τοῦ πολυεύσπλαγγου, τοῦ πονετικοῦ  
τοῦ Θεοῦ τῶν ἀνθρωπίνων πλασμάτων. Ὁ Θεὸς*

<sup>1</sup> Ἡ ἐπιγραφή εἰς τὸ Ἀραβικὸ πρωτότυπο:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قَتَلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ

ἃς εὐλογία ἡ τὸ Μωάμεθ καὶ / τοὺς  
ἐκλεκτοὺς συντρόφους του . . . . . /.<sup>1</sup>

Ἡ βορεινὴ πλάκα τοῦ τάφου, σπασμένη σὲ τέσσερα κομμάτια καὶ μᾶλλον σὲ κακὴ κατάσταση, εἶναι στολισμένη μὲ τὸν ἴδιο πολυτελέστατο ἐπιγραφικὸ τρόπο, ὅπως καὶ ἡ ἄλλη, (εἶναι ἐκείνη πού φαίνεται ἀρκετὰ καλὰ στὴν εἰκ. 10), καὶ ἔχει τοῦτο τὸ χαρακτηριστικόν, ὅτι ἀνάμεσα στὰ λουλουδένια στολίδια τῆς ἀνάγλυφης ἐπιγραφῆς, πρὸς τὰ ἄνω καὶ ἀριστερὰ ὑπάρχει σκαλισμένο καὶ ἕνα περιστέρι πού πετᾷ.

Ἡ ἀνάγλυφη ἐπιγραφή λέγει:

. . . . . ἐκεῖνοι πού δὲν τοὺς ἀκολούθησαν δὲν  
θὰ ἔχουν κανένα φόβο καὶ δὲν θὰ ἔχουν λύπη . . . . .<sup>2</sup>

Ἐδῶ ἔχομε μέρος τοῦ ἑκατοστοῦ ἐξηκοστοῦ τετάρτου ἑδαφίου, τοῦ III κεφαλαίου τοῦ Κοραριοῦ, τὸ ὁποῖο λέγει ὀλόκληρο:

« Γεμᾶτοι χαρὰ ἐξ αἰτίας τῶν ἀγαθῶν πού τοὺς χάρισε ὁ Θεὸς χαίρονται  
» ὅπου ἐκεῖνοι πού δὲν τοὺς ἀκολούθησαν δὲν θὰ ἔχουν κανένα φόβο καὶ  
» δὲν θὰ ἔχουν λύπη ». <sup>3</sup>

Ὡστε ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ εἶναι τὸ τέλος τοῦ ἑδαφίου 164, πού εἶναι πάλι συνέχεια τοῦ ἑδαφίου 163 πού ἀναφέρει ἡ ἄλλη πλάκα.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἑδαφίου αὐτοῦ ἀσφαλῶς θὰ ἦταν χαραγμένη σὲ τέταρτη πλάκα, πού δὲν σώζεται πλέον σήμερα καὶ πού θ' ἀποτελοῦσε τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ περιφράγματος τοῦ τάφου τοῦ Γκιάφαρ. Ἄλλωστε πίσω ἀπὸ τὸν τάφο διέκρινα κάτι ἐντελῶς κομματιασμένα μάρμαρα, πού ἴσως εἶναι τμήματα τῆς πλευρᾶς πού λείπει σήμερα, καὶ πού θὰ εἶχαν σκαλισμένη τὴν ἀρχὴ τοῦ κουτσουρεμένου αὐτοῦ Κοραρικοῦ ἑδαφίου.

Τὸ πίσω μέρος τῆς βορεινῆς πλάκας εἶναι ἐντελῶς καταστρεμμένο καὶ σχεδὸν ἀδύνατο νὰ διαβαστῇ. Διακρίνονται τμήματα προσευχῆς.

Ἐχομε λοιπὸν ἤδη, μὲ τὶς τρεῖς αὐτὲς ἐπιγραφές, ὀλοκληρωτικὴ ἐπιβεβαίωση τῶν παραδόσεων περὶ τοῦ τάφου τοῦ Γκιάφαρ-ἔμπν-Ἀμποῦ-Ταλίμπ.

Ἡ μία πλάκα καθαρὰ ἐπιτύμβια ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ Γκιάφαρ καὶ

<sup>1</sup> Ἡ ἐπιγραφή εἰς τὸ Ἀραβικὸ πρωτότυπο:

. . . . . ه الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين وصلى الله على محمد و . . . . .

<sup>2</sup> Ἡ ἐπιγραφή εἰς τὸ Ἀραβικὸ πρωτότυπο:

. . . . . الذين لم يلحقوا بهم من خلفهم ان لا خوف عليهم ولا هم يحزنون . . . . .

<sup>3</sup> Πρόκειται πάλι γιὰ ἐκείνους πού πᾶν στὸν πόλεμο καὶ χαίρονται, ὅπου ἐξασφαλίζουν ἔτσι καὶ τὴν εὐτυχία ἐκείνων πού δὲν τοὺς ἀκολούθησαν.

τὴν προσωνυμία «Ἐλ-Ταγιάρ» ποὺ τοῦ ἔδωσε ὁ Προφήτης τιμώντας τὸ μαρτυρικό του θάνατο. Οἱ ἄλλες δύο ἀναφέρουν δυὸ πολυσέβαστα καὶ πασίγνωστα ρητὰ τοῦ Κορανιοῦ σχετικὰ μὲ τὸν ἱερὸ πόλεμο καὶ τὴν ἀξιοζήλευτη τύχη ποὺ προσμένει ἐκείνους, ποὺ πεθαίνουν γιὰ τὴν πίστη τους. Τὸ σύνολο ἀποτελεῖ περίφραγμα τάφου πολυτελέστατο, γνήσιας Μουσουλμανικῆς τέχνης τοῦ δευτέρου αἰῶνος τῆς Ἑγίρας, καὶ ἄξιο γιὰ τὸ πρόσωπο ποὺ ἔπρεπε νὰ τιμηθῇ μὲ τὰ ἅγια ἐκεῖνα λόγια.

Χωρὶς ἀμφιβολία, οἱ πλάκες αὐτὲς κι ἴσως καὶ οἱ ἔκτακτες μαρμάρινες κολῶνες τοῦ μίχραμπ εἶναι τὰ μόνα λείψανα τῆς μεγαλόπρεπης οἰκοδομῆς, ποὺ οἱ Φατιμῆτες ἔστησαν ἐδῶ, τὸ δεύτερο αἰῶνα τῆς Ἑγίρας, πάνω ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Γκιάφαρ, δυὸ βήματα μακριὰ ἀπ' τὸ μέρος ποὺ ἔπεσε πολεμώντας τοὺς Βυζαντινοὺς.

Τὸ μέρος ὅπου κοίτονταν οἱ πρωτομάρτυρες τοῦ Ἰσλάμ θὰ ἦταν ἤδη σεβαστὸ ἀπὸ τὸν πρῶτο αἰῶνα τῆς Ἑγίρας. Ἐκεῖ οἱ Φατιμῆτες ἔγτισαν ἀργότερα Μουσουλῆο, ὅπως καὶ σὲ τόσα ἄλλα μέρη τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης, στὴ Δαμασκὸ κι ἄλλοῦ, κι ἀπὸ τότε οἱ ἐπικεφαλῆς τοῦ Μουσουλμανικοῦ κόσμου δὲν ἔπαυσαν νὰ διατηροῦν τὰ μνημεῖα αὐτὰ καὶ νὰ τὰ ἐπισκευάζουν, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἐπιγραφές ποὺ ἀνέφερα τῆς ἐποχῆς τῶν Μαμελούκων, ἀκόμη καὶ ἡ τελευταία τοῦ 1912.

Ἱστορικῶς λοιπὸν νομίζω, ὅτι δὲν ἐπιδέχεται συζήτηση ὅτι ἐκεῖ ποὺ εἶναι τὸ Meshed ἔγινε ἡ μάχη τῶν Μοθῶν, καὶ στὸ παραπλαϊνὸ χωριὸ θάφτηκε στὰ 629 ὁ Γκιάφαρ κι οἱ πρῶτοι στρατιῶτες τῶν Ἀράβων.

Τὸ ζήτημα αὐτὸ νομίζω, ὅτι δὲν ἀμφισβητήθηκε ὡς σήμερα σοβαρά, γιὰ πρώτη ὅμως τώρα φορὰ δημοσιεύονται δλόκληρες οἱ ἐπιγραφές τοῦ Μουσουλῆου τοῦ Γκιάφαρ.

Πρὸ ἐτῶν ὁ κ. Ch. Clermont-Ganneau εἶχε γράψει ὀλίγα λόγια πάνω στὸ θέμα αὐτό,<sup>1</sup> ἀλλ' οἱ πληροφορίες ποὺ τοῦ ἔδωκαν τότε δὲν ἦταν πλήρεις. Ἦδη νομίζω ὅτι μὲ ὅσα εἶπα συμπληρώνεται ἡ μονογραφία τοῦ σοφοῦ ἐκείνου μελετητοῦ τῆς Ἀνατολῆς, καὶ καθορίζονται ἀκόμη καλύτερα, καὶ τὸ πεδίο τῆς μάχης τῶν Μοθῶν καὶ ὁ Τάφος τοῦ Γκιάφαρ - Ἐλ-Ταγιάρ - φίλ-Τζεννέ.

X. Α. ΝΟΜΙΚΟΣ

<sup>1</sup> Εἰς τὸ Recueil d'Archéologie Orientale Τόμ. III, σελ. 278-283.





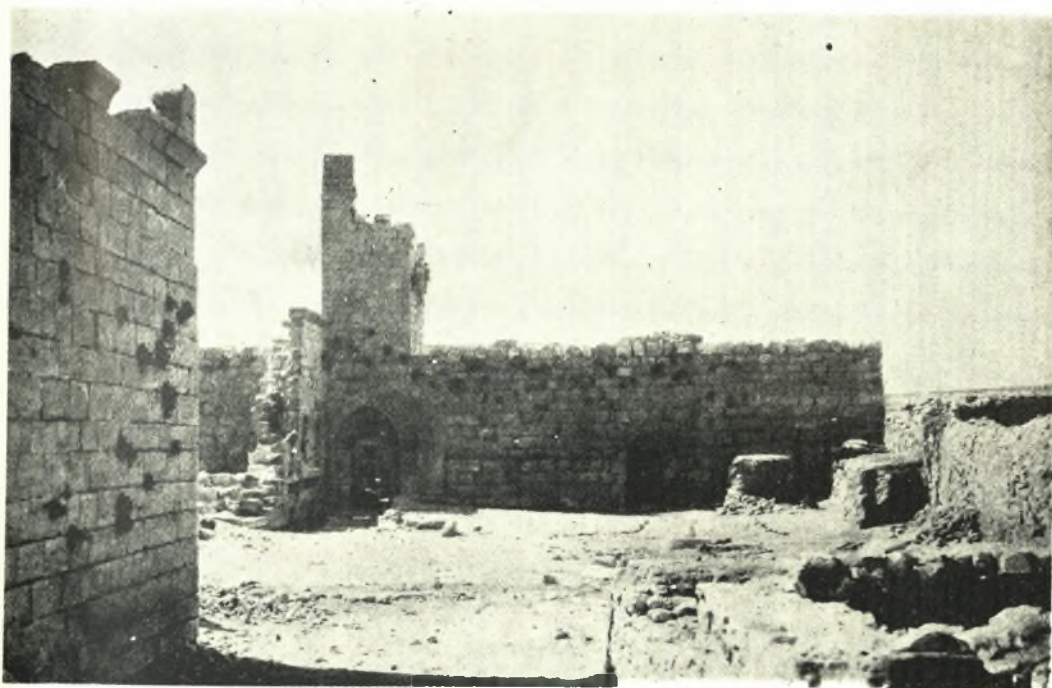
*Εικ. 3.* Ἡ μισογχεμισμένη χαμάρα τοῦ Μαρτυρίου.



*Εικ. 4.* Τὸ νεκρικό τζαμί τοῦ Βαχαντούρ καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ περιβάλλον-  
των ἱερῶν τοῦ Γκιάρφαρ - Ἐλ - Ταγιάρ.



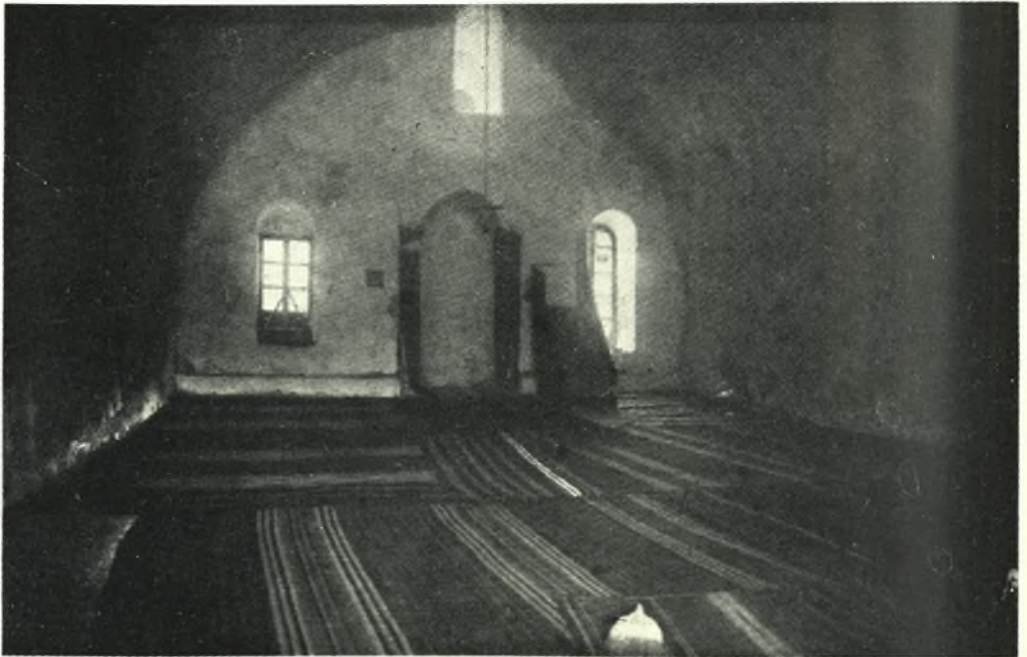
Είκ. 5. Ἐποψὶς τοῦ νεκρικοῦ τζαμιοῦ τοῦ Βαχαντοῦρ ἀπὸ τὴν αὐλή.



Είκ. 6. Ἡ μεγάλη αὐλή τοῦ Χαράμ καὶ ἡ ἐρειπωμένη Μενδράσσα.



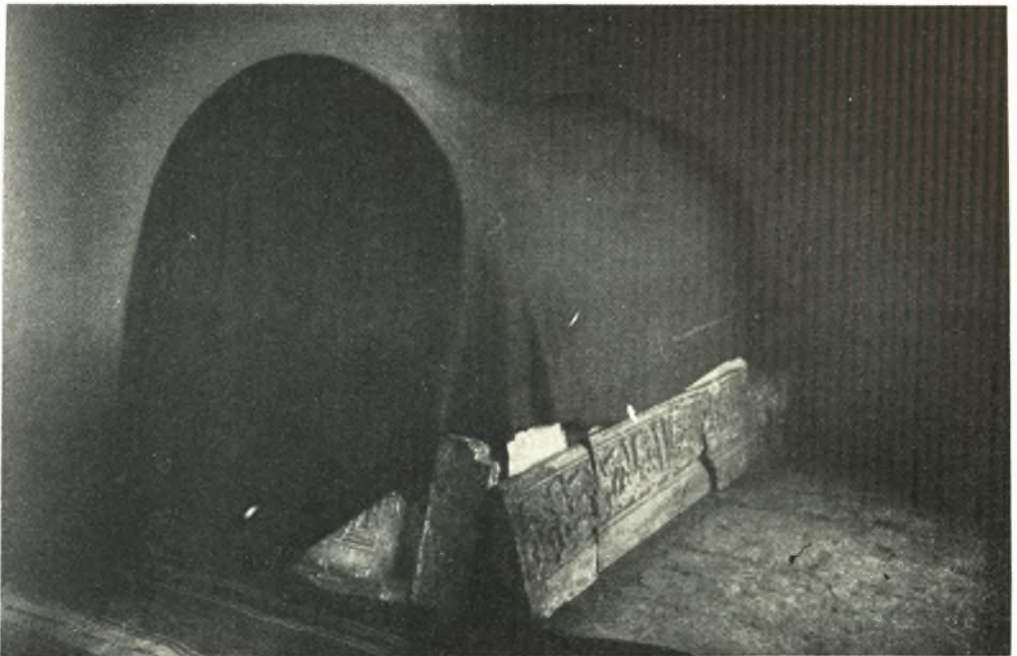
Εικ. 7. Ἡ πρόσοψις τοῦ νεκρικοῦ τζαμιοῦ τοῦ Γκιάρφαρ - Ἐλ - Ταγιάρ.



Εικ. 8. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νεκρικοῦ τζαμιοῦ τοῦ Γκιάρφαρ - Ἐλ - Ταγιάρ.



Εἰζ. 9. Ὁ τάφος τοῦ Γκιάρου - Ἐλ - Ταγιάρ μετὴν ἐπιτύμβια ὀνομαστικὴ ἐπιγραφή.



Εἰζ. 10. Ὁ τάφος τοῦ Γκιάρου - Ἐλ - Ταγιάρ.





*Εἰκ. 11. Ὁ τάφος τοῦ Ἀμπντάλλα.*



*Εἰκ. 12. Ὁ τάφος τοῦ Ζεΐδ.*